

ПРО СТАТЕВО-ВІКОВУ СТРАТИФІКАЦІЮ НАСЕЛЕННЯ ЯМНОЇ СПІЛЬНОТИ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Розглянуто деякі аспекти статево-вікової структури суспільства носіїв ямної культури Північно-Західного Причорномор'я. Всебічний розгляд інвентарних поховань на тлі даних антропології та трасології дає змогу констатувати наявність певного зв'язку віку та статі небіжчика з деякими категоріями поховального інвентаря та рисами поховальної обрядності. Запропоновано можливий варіант реконструкції статево-вікових взаємовідносин у середовищі степового населення ямного часу.

З погляду деяких дослідників, розгляд статево-вікової структури суспільства є початковим етапом соціологічних реконструкцій¹. У первісному суспільстві соціальні взаємини розвивались у двох головних напрямках. Зокрема, розгляд поселень та жител дозволяє виходити у соціологічному аспекті на вивчення родини, громади, племені. Дані ж поховального обряду є головним джерелом для реконструкції статево-вікової та соціальної диференціації суспільства і соціальних груп, які утворюються внаслідок зазначених процесів². При цьому статево-вікова система відбиває не тільки організацію виробничої діяльності, а й суспільні відносини.

За умов первісного суспільства статево-віковий фактор є одним з головних в організації суспільної системи. Структуротворними компонентами на цьому рівні постають системи супідрядних статево-вікових груп. Для їх визначення суттєвим показником є склад поховального інвентарю, який супроводжує осіб різних статі та віку, його функціональні відмінності, якщо такі фіксуються (рисунок).

З нашого погляду, вже нагромаджено достатній матеріал для того, щоб спробувати реконструювати статево-вікову структуру ямного суспільства регіону. В процесі вирішення проблеми використано зведення з 2098 ямних поховань, які досліджено у степовій зоні Північно-Західного Причорномор'я. З цих комплексів 366 містили інвентар, пов'язаний із господарською діяльністю, військовою справою, а також прикраси й атрибути ритуалів³. Загалом ці поховання містять 868 артефактів, без урахування керамічних посудин, які у зазначеному дослідженні до уваги не брались.

Разом з тим до розкриття теми залучено подібні інвентарні поховання з території Північної Молдови, матеріали яких опубліковано (Кам'янка, Корпач, Костешти), а також поховання, які супроводжуються такими великогабаритними артефактами, як стели та вози (або їх частини). Це збільшує загальну кількість урахованих поховань до 2195, кількість інвентарних з них до 450, а артефактів, що розглядалися, до 1010.

Відомо 322 антропологічні визначення, які репрезентують усі головні вікові категорії⁴: раннє дитинство (Infantilis I) — до 6—8 років; пізнє дитинство (Infantilis II) — від 6—8 до 12—14 років; юнацький вік (Juvenis) — від 12—14 до 17—20 років, що охоплює підлітковий вік — від 12—14 до 15—16 років; вік змузнений (Adultus) — від 20—22 до 30—35 років; зрілий вік (Maturus) — від 30—36 до 50—55 років; старечий вік (Senilis) — від 50—55 років та старше.

У межах вищезазначеного ми можемо оперувати даними про 161 поховання чоловіків, 74 — жінок, 62 — дітей та підлітків (із визначенням віку). У 25 випадках встановлено лише вік, але стать є невідомою⁵.

Загалом 131 поховання з антропологічним визначенням (40 % усіх визначених) містило артефакти, які нас цікавлять (див. таблицю).

Таким чином, статево-вікові характеристики одержано для третини інвентарних поховань (для 131 з 450 поховань), що дає змогу аналізувати їх у соціологічному аспекті.

Поховання дітей та підлітків під час аналізу поховальних комплексів дослідники часто розглядають у сукупності. Це обумовлено, певно, тим, що у процесі розкопок такі поховання відносно легко виділяються з усього загалу навіть за відсут-

ності антропологічних визначень. Підкреслимо, що сучасні вікові межі між дітьми, підлітками та дорослими у соціальному плані або ж фізіологічні рубежі, які базуються на антропологічних даних, зовсім не обов'язково збігаються з тими, які були прийняті у ямному суспільстві. Тому більш доречно у згаданому контексті розглядати лише поховання, для яких визначено вік дітей та підлітків або хоча б межа між ними. Саме ці поховання на тлі масиву дитячих поховань регіону дозволяють нам конкретніше розглянути досліджуваний аспект статево-вікової стратифікації ямного суспільства.

38 дітей та підлітків, враховані у нашому зведенні, пов'язані з індивідуальними похованнями, а 14 — з парними та колективними. Зазначимо, що дітей було поховано не тільки з жінками, а й з чоловіками.

І.Ф. Ковальова виділила ранній ступінь у соціальному розвитку дитини (2—2,5 року), який характеризується «виходом з колиски»⁶. На нашу думку, можна припускати наявність ще одного етапу у віковій градації ямного суспільства, який відбиває проходження дитиною наступного вікового ступеня. У процесі зіставлення могильних ям за розмірами спостерігається такий факт. Лише у групі дитячих поховань є ями з параметрами, меншими від середніх, а також звичайні ями середніх розмірів, тобто, за нашими підрахунками, завдовжки 1,1—1,8 м за ширини 0,8—1,2 м для могил без уступів й відповідно 1,4—1,8 м та 1,8—1,5 м — для могил з уступами.

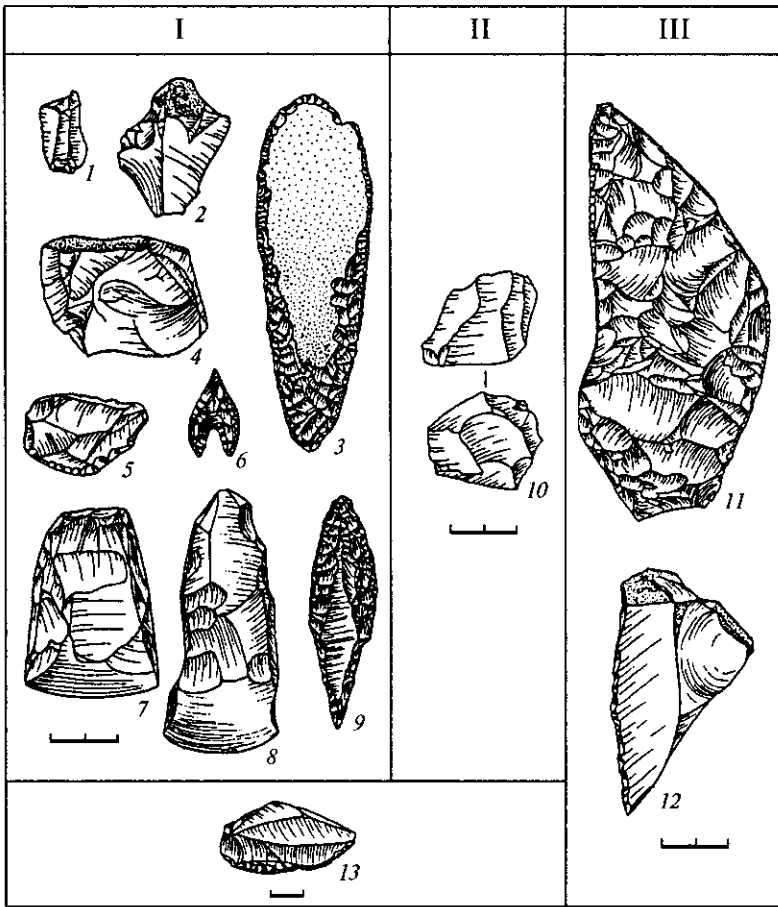
Розгляд поховань, для яких визначено вік небіжчиків, показує, що мінімальні розміри ям трапляються у тих випадках, коли поховано дітей від грудного віку до 5—7 років. Поховання дітей, старших від цього віку, характеризуються вже ямами стандартних розмірів для дорослих поховань. Певно, вік 5—7 років був ступенем у межах статево-вікової структури ямного суспільства. Долання цієї вікової межі відбивалося у певних змінах поховального обряду — у переході його до дорослих «норм» розмірів могильних ям.

Поховальний інвентар має розбіжності як серед поховань дорослих та дітей, так і, відповідно, вікових груп масиву дитячих поховань. Насамперед привертає увагу те, що практично усі завершені вироби з кременю, каменю, кістяні та металеві знаряддя пов'язані з похованнями дорослих. У дитячі могили (тут — усі дитячі поховання регіону) потрапляли майже виключно відходи виробництва або напівфабрикати. Серед них: ножеподібна пластина (одна), відщепи (п'ять), нуклеуси (два), заготовка крем'яного знаряддя (одна). Два дитячі поховання з господарсько-виробничим інвентарем містили знаряддя з природних матеріалів без додаткової обробки: Томай S — відбійник з гальки, Холмське 1/16 — розтиральник. Зазначимо, що в останньому випадку дитину 6—8 років поховано за дорослим «стандартом» — у ямі середніх розмірів. Характерним є те, що у парному похованні з Приморського 1/25 нуклеус було покладено біля немовляти, а біля дорослого — завершене знаряддя — скребачку. Цьому спостереженню нібито суперечить знахідка у похованні підлітка (Траповка 6/20) завершеного знаряддя — скобеля. Проте цей факт можна пояснити, якщо врахувати нечіткість відбиття у поховальному ритуалі межі між дорослими та підлітками. Попри незначну кількість інвентарних поховань дітей з віковими визначеннями, можна дійти висновку, що виробничий інвентар потрапляв майже виключно у могили старшої вікової групи.

Разом з тим, якщо залучати відщепи до виробничого інвентарю як заготовки знарядь або відходи виробництва, то слід врахувати й існуючі погляди про зв'язок артефактів із ритуальною сферою⁷.

Таким чином, можна констатувати, що кількість дитячих поховань з виробничим інвентарем є надто малою. Навіть з включенням до їх складу поховань із знаряддями-напівфабрикатами, їх кількість сягає лише 15 % усіх поховань із знаряддями або 3,8 % загальної кількості розглянутих поховань з артефактами. Практично немає дитячих поховань зі зброєю. Єдина знахідка двох вістер стріл з кістки у похованні підлітка (Глиноє 1/1), певно, пояснюється статусом небіжчика у колективі як дорослої особи (рисунок, А—В).

Поховання з ритуальним інвентарем та прикрасами (рисунок, В, Г) складають майже половину таких поховань — 43,7 %, або 26,7 % усіх поховань з інвентарем. Дослідники звичайно відзначають причетність до мисливського культу осіб, у поховальному інвентарі яких є намиста з іклів хижака. Останні — обов'язковий атрибут шаманського вбрання, на користь чого можна привести багато етнографічних прикладів⁸. Знахідки ж у похованнях астрагалів трактуються як речі для ворожіння та гри

A

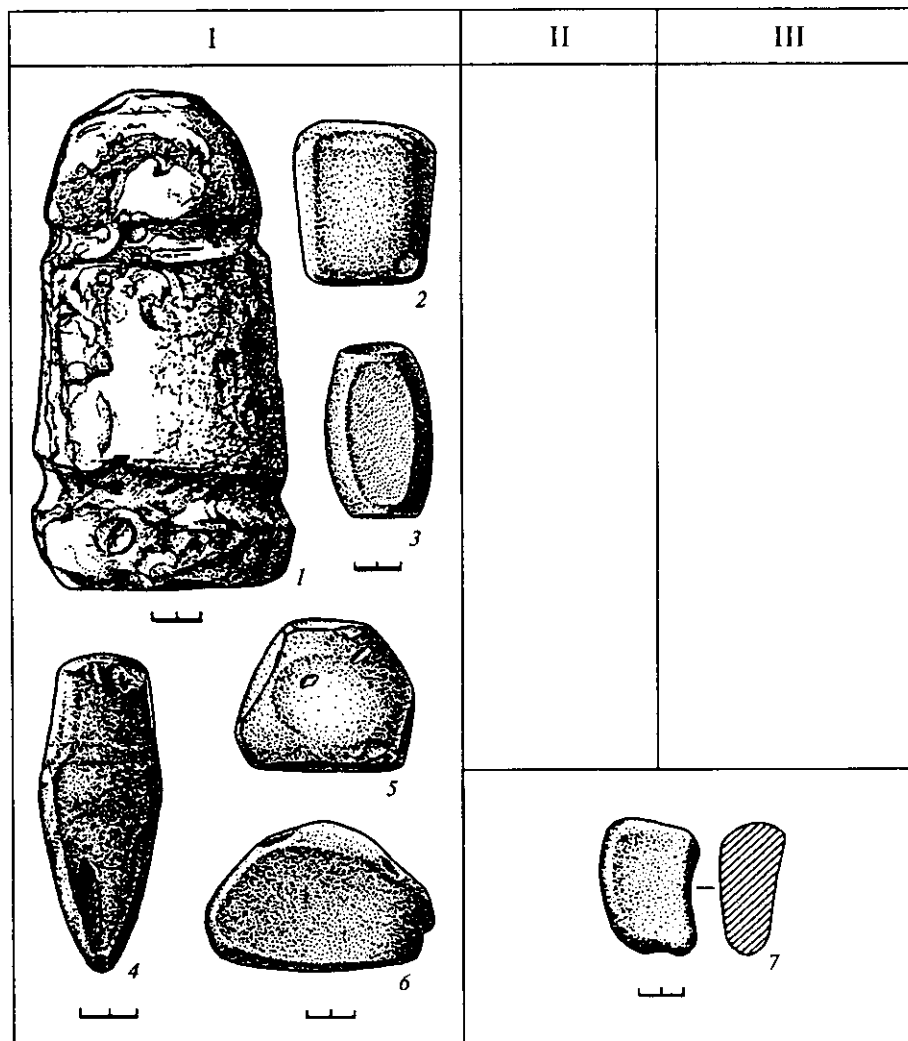
Зразки видів інвентарю, що трапляється у ямних похованнях чоловіків (I), дітей і підлітків (II) та жінок (III): A — *кременевий інвентар*: 1 — ніж для м'яса, 2 — ніж стругальний для деревини; 3 — ніж-кинджал живиний; 4 — пилка; 5 — скребачка; 6, 9 — вістря стріл; 7 — тесло; 8 — сокира; 10 — нуклеус; 11 — ніж-кинджал для м'яса; 12 — різець-скобель; 13 — скобель (1 — Нагірне, 14/16; 2, 4, 5 — Вишневе, 17/43; 3 — Холмське, 2/8; 6 — Яськи, 1/30; 7 — Холмське, 5/14; 8 — Семенівка, 8/13; 9 — Червоний Яр, 1/6; 10 — Шербанка, 1/6; 11 — Утконосівка, 1/6; 12 — Чауш, 20/2; 13 — Трапівка, 6/20).

у кості. Ця гра у стародавніх суспільствах була сакральною, а особи, яких ховали з астрагалами, могли бути ворожбитами, причетними до культу, або жерцями⁹.

З 12 досліджених у Північно-Західному Причорномор'ї поховань з астрагалами, 5 належало дітям та підліткам (41 %). З 10 поховань, що містили підвіски із зубів хижаків, дитячими та підлітковими було 5 (50 %), з 3 поховань, де підвіски виготовлено з черепашки, — 1 дитяче чи підліткове (33,3 %), з 4 поховань, де трапилися намистини з кістки, — відповідно 1 (25 %). Лише у дитячих похованнях були бісер (Кам'янка, 6/3, Молдова) та намистина з кварцу (Граदेशка, 1,5/1).

Серед поховань з металевими прикрасами відзначимо 6 дитячих та підліткових, де містилися спіральні підвіски зі срібла. Це становить 11,3 % усього загалу з 53 відомих у регіоні поховань зі згаданими артефактами. Дитячі та підліткові поховання тричі містили скроневі спіралі з міді (23 % від 13) й тричі ж — набірні браслети з міді (9,4 % від 32).

Тут ми стикаємося з проблемою статусу, який успадковується, та статусу, якого слід було досягати. Майже повна відсутність дитячих поховань із знаряддями праці (за досить значної кількості останніх у регіоні) може вказувати на те, що статус дитини у виробничій сфері з плином часу змінювався, і знаряддя потрапляли у могили лише особам, вік яких був старше 7 років. У ритуальній та соціально-престижній сферах ситуація була дещо іншою. Виходячи з відносно великої кількості знахідок

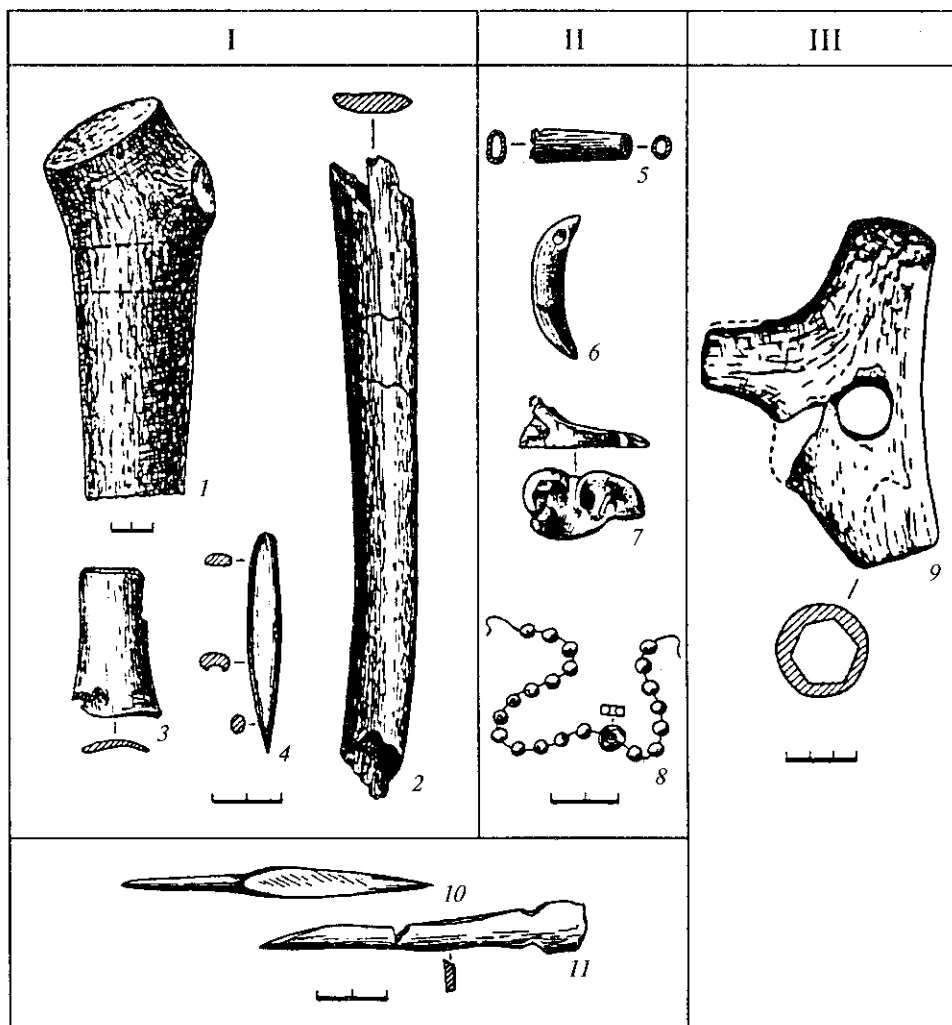

Б

Продовження рисунка: Б — кам'яний інвентар: 1 — важок для свердла; 2 — розтиральник для руди; 3 — лощило-відбійник; 4 — заготовка сокири; 5 — розтиральник; 6 — розтиральник-відбійник; 7 — відбійник (1, 4 — Червоний Яр, 1/6; 2 — Шевченкове, 3/11; 3 — Яськи, 1/18; 5 — Фрікацей, 10/17; 6 — Красне, 9/19; 7 — Томай, S).

ритуального інвентарю у дитячих похованнях, можна констатувати значну роль дітей у культовій сфері. Це, вірогідно, пояснюється уявленнями, притаманними стародавнім суспільствам, про сакральне виділення дитини як носія таємничих сил, тісно пов'язаного із світом духів¹⁸. Існує погляд, згідно з яким протягом доби раннього металу металеві вироби здебільшого монополізувала соціальна верхівка, внаслідок чого метал функціонував, головним чином, у соціально-престижній сфері й був доступний лише небагатом¹¹. У цьому контексті показовою є наявність у дитячих похованнях металевих прикрас. Знахідки астрагала у похованні дитини віком до 1 року (Білолісся, 7/4), воза та срібних спіралей у могилі дитини віком 1,5 років (Тараклія II, 18/10) вказують на те, що у деяких соціальних групах (знаті, служителів культу) статус визначався вже при народженні або у немовлят. Додамо, що є також випадки, коли поховання дітей віком до 5—7 років супроводжувалися стелами. Взагалі ж такі категорії знахідок відомі й у похованнях дітей, старших 5—7 років, але з цієї віковою групою вже пов'язані й поодинокі знахідки знарядь праці.

Зазначене співвідношення виробничого (господарського), соціально-престижного та ритуального інвентарю у дитячих похованнях поряд з особливостями риту-

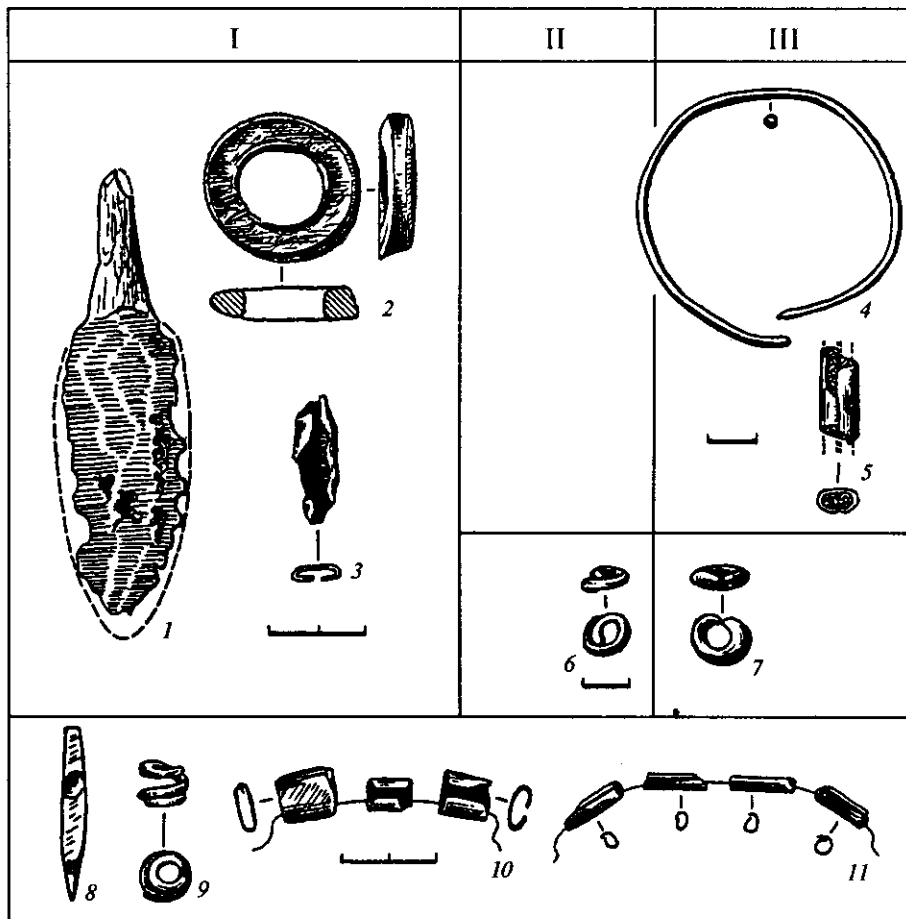

B

Продовження рисунка: B — інвентар з кістки та рогу: 1 — мотика; 2 — накладка для лука; 3 — накладка на руків'я; 4 — проколка; 5 — трубочка; 6 — підвіска з ікла хижака; 7 — астрагал розпилений; 8 — намисто з кістки і кварцу; 9 — муфта мотики; 10 — вістря стріл; 11 — шпилька (вістря) (1 — Таракля, 1, 1/2; 2, 3 — Оланешти, 8/7; 4 — Кочкувате, 24/4; 5 — Семенівка, 14/5; 6 — Агеївка, 1/5; 7 — Фрікацей 3/3; 8 — Градешка I, 5/1; 9 — Фрікацей, 1/5; 10 — Глинос, 1/1; 11 — Глибоке, 1/21).

алу, дозволяє дійти деяких висновків щодо місця дітей у соціальній сфері ямного суспільства. За характером знахідок у господарській області дитина посідала нижчий ступінь відносно дорослих. У соціальній сфері її статус залежав від статусу соціальної групи, до якої вона належала згідно з народженням. І якщо ритуальний інвентар може вказувати на особливу роль дитини у ритуально-культових уявленнях (що визначається у немовлят), то соціально-престижний — на її природну соціальну позицію, на усаджування соціального статусу. «Виробничу позицію» дитині слід було ще підвищувати протягом життя, про що свідчить поява «дорослого» інвентарю у підлітків, тоді як соціальна позиція за нею закріплювалася від народження.

Поховання чоловіків та жінок, згідно з нашим зведенням, відбивають той факт, що розподіл праці відбувався не тільки відповідно до віку по лінії діти — дорослі, а й між особами різних вікових груп дорослих різної статі (рисунок). Передусім підкреслимо майже повну відсутність поховань жінок з господарським інвентарем. Його репрезентовано лише мідним шилом (Багате, 2/11), кременевим ножом-кінджалом для м'яса (Утконосівка, 1/6), відбійником (Плавні, 8/18), різцем-скобелем

Г

Закінчення рисунка: Г — металевий інвентар: 1 — бронзовий ніж; 2 — свинцеве кільце; 3, 5 — мідні підвіски-обоймочки скроневі; 4 — браслет мідний суцільний; 6 — спіральна скронева підвіска мідна; 7 — сережка срібна; 8 — шило бронзове; 9 — спіральна скронева підвіска срібна; 10 — браслет з мідних обоймочок; 11 — браслет з мідних пронизок (1 — Яськи, 2/2; 2 — Доброолександрівка, 1/5; 3 — Нагірне, 14/15; 4 — Нерушай, 9/56; 5 — Трапівка, 4/7; 6 — Гура Бикулуй, 3/13; 7 — Орґеїв, S; 8 — Яськи, 1/30; 9 — Яськи, 1/18; 10 — Семенівка, 2/21; 11 — Семенівка, 8/15)

(Чауш, 20/2), причому в останньому випадку стать небіжчика визначена згодом. На тлі знарядь праці, які містилися у похованнях чоловіків, ці знахідки поодинокі. Певно, участь жінок у господарському житті не знаходила відбиття в археологічних реаліях. Жіночими функціями могли бути доглядання худоби, домашнє господарство, організація побуту. У скотарських суспільствах жіночою справою здебільшого було й землеробство, а також ткацтво та гончарство¹². За аналогією до відомого поховання «ткача» з Пелагеївки 1/20 у Поінгуллі (КБК), де у могилі молодого чоловіка містилися кістяні стрижні, можна згадати й два поховання з території Північно-Західного Причорномор'я. Це — комплекси, де містилися тотожні кістяні вироби: Глибоке, 1/21 (поховання чоловіка 18—22 років) та Лиман 2/3 (підліток); проте кістяні вістря (заколки), знайдені у згаданих похованнях, ще не отримали однозначної інтерпретації¹³.

Не виключною є певна роль жінок у сакральній сфері. Деякі дослідники виділяють у Північно-Західному Причорномор'ї поховання жінок-жриць зі стелами¹⁴. Комплекси, що трактуються як поховання жриць, відомі й в інших регіонах розповсюдження ямної культури¹⁵.

У жіночих похованнях знайдено прикраси з міді та срібла: скроневі підвіски (спіралеподібні та з обоймочок), а також браслети (суцільні та набірні). Причому

Кореляція інвентарю зі статтю та віком похованих

Вид інвентарю	Пункт знахідки (курган, поховання)	Діти, під- літки, вік	Чоловіки, вік	Жінки, вік	Дорослі без встановлен- ної статі
<i>Інвентар господарської діяльності</i>					
Нуклеуси	Приморське, 1/25	До 1 року	—	—	—
	Щербанка, 1/6	2 дітей	—	—	—
Відщепи кременю	Кам'янка (М), 1/8	Дит. *	—	—	—
	Кам'янка (М), 3/15	«	—	—	—
	Семенівка, 2/2	«	—	—	—
	Шевченкове, 3/9	«	—	—	—
	Чокилтяни, 5/7	7—10	—	—	—
	Тараклія I S	—	Юнак	—	—
	Рошкани, 1/13	—	25—35	—	—
	Корпач, 2/16	—	35—45	—	—
	Борисівка, 8/9	—	40—50	—	—
	Шевченкове, 3/2	—	45—50	—	—
	Холмське, 1/15	—	50—55	—	—
	Красне, 9/19	—	?	—	—
	Суворове, П, 5/1	—	—	20	—
	Копач, 3/6	—	—	25—35	—
	Червоний Яр II, S	—	—	30—40	—
	Надліманське, S	—	—	45	—
	Кислиця, 2/2	—	—	?	—
Парапори, 2/2	—	—	?	—	
Кременеві скребачки для м'яса	Костешти, 1/7	—	—	—	30—40
	Костешти, 3/1	—	—	—	Понад 30
Кременева ножеподібна пластина	Виноградівка, 7/7	Дит.	—	—	—
	Гура-Биклулуй, 3/6	—	35—45	—	—
Кременевий ніж	Нагірне, 14/16	—	Зріл.-стар.	—	—
Кременевий ніж-кинджал жнивний	Холмське, 2/8	—	30—40	—	—
Кременевий ніж-кинджал для м'яса	Утконосівка, 1/6	—	—	25—35	—
Кременеві стругальні ножі	Вишневе, 17/43	—	До 25	—	—
	Струмок, 5/3	—	—	—	Змужн.
Кременева пилака для деревини	Вишневе, 17/43	—	До 25	—	—
Кременева скребачка для деревини	Вишневе, 17/43	—	До 25	—	—
Кременеві скребачки для шкіри	Красне, 9/19	—	?	—	—
	Червоний Яр I, 1/8	—	?	—	—
Кременеві скобелі для деревини	Трапівка, 6/20	Підліток	—	—	—
	Красне, 9/23	—	?	—	—
Кременевий різець-скобель	Чауш, 20/2	—	—	Зріл.	—
Заготовка кременевого знаряддя	Кам'янка (М), 1/8	Дит.	—	—	—
Кременеві сокири	Рошкани, 1/13	—	25—35	—	—
	Пуркари, J	—	50	—	—
	Семенівка, 8/13	—	50—60	—	—
	Холмське, 5/14	—	50—60	—	—

Вид інвентарю	Пункт знахідки (курган, поховання)	Діти, під- літки, вік	Чоловіки, вік	Жінки, вік	Дорослі без встановле- ної статі
Кам'яні розтиральники	Холмське, 1/16	6—7	—	—	—
	Глибоке, 1/21	—	18—22	—	—
	Яськи, 1/18	—	45—50	—	—
	Фрікацей, 10/17	—	Зріл.-стар.	—	—
Розтиральники для мідної руди	Доброолександрівка, 1/5	—	?	—	—
	Шевченкове, 3/11	—	?	—	—
Розтиральник-відбійник	Красне, 9/19	—	?	—	—
Лощило-відбійник	Яськи, 1/18	—	45—50	—	—
Кам'яні відбійники	Томай, S	Дит.	—	—	—
	Плавні, 8/18	—	—	Змуж.	—
Заготовка кам'яної сокири	Градшште, S	—	35—45	—	—
	Червоний Яр I, 1/6	—	45—50	—	—
Важки кам'яні	Червоний Яр I, 1/6	—	45—50	—	—
Кістяні проколки	Корпач, 2/13	—	25—30	—	—
	Кочкувате, 24/4	—	Стар.	—	—
Кістяні трубочки (держак)	Нагірне, 14/17	Дит.	—	—	—
	Санжейка, 1/12	Дит.	—	—	—
	Семенівка, 14/5	Дит.	—	—	—
Кістяні накладки держаків	Оланешти, 8/7	—	Юнак	—	—
Мотики з кістки, рогу	Тараклія I, S	—	«	—	—
	Глиноє, 1/6	—	30—40	—	—
	Фрікацей, 1/5	—	—	Ж?змужн.	—
Шила з міді — бронзи	Оланешти, 8/7	—	Юнак	—	—
	Яськи, 1/30	—	60	—	—
	Багате, 2/11	2 дітей	—	Змужн.	—
Ножі з міді — бронзи	Глиноє, 1/6	—	30—40	—	—
	Оланешти, 13/5	—	Зріл.	—	—
	Яськи, 2/2	—	70	—	—
	Оланешти, 6/2	—	?	—	—
<i>Військово-мисливський інвентар</i>					
Кременеве вістря дротика	Кочкувате, 24/4	—	Стар.	—	—
Кременеві вістря стріл	Копач, 3/1	—	25—35	—	—
	Баштанівка, 4/12	—	30—35	—	—
	Градшште, S	—	35—45	—	—
	Червоний Яр I, 1/6	—	45—50	—	—
	Яськи, 1/30	—	60	—	—
Кременеві вістря стріл	Рошкани, 4/16	—	?	—	—
Кістяні вістря стріл	Глиноє, 1/1	Підліток	—	—	—
	Рошкани, 1/13	—	25—35	—	—
Кістяна накладка лука	Оланешти, 8/7	—	Юнак	—	—
<i>Прикраси, речі культу</i>					
Кістяні заколки (вістря)	Лиман, 2/3	Підліток	—	—	—
	Глибоке, 1/21	—	—	—	—
Підвіски із зубів тварин	Агеївка, 1/5	Дит.	—	—	—
	Гура-Бикулуй, 3/13	«	—	—	—
	Кам'янка (М), 7/1	Підліток	—	—	—

Вид інвентарю	Пункт знахідки (курган, поховання)	Діти, підлітки, вік	Чоловіки, вік	Жінки, вік	Дорослі без встановленої статі
Підвіски із зубів тварин	Тернівка, 255/5	Дит.	—	—	—
	Тудорове, 1/4	«	—	—	—
Підвіски з черепашки Бісер	Тернівка, 255/5	«	—	—	—
	Кам'янка (М), 3/8	«	—	—	—
Намистини з кістки	Новоселиця, 19/12	—	—	—	Юнак
Намистини з кісток та кварцу	Градешка I, 5/1	Дит.	—	—	—
Підвіски-обоймочки скроневі мідні	Нагірне, 14/15	—	Змужн.	—	—
	Трапівка, 4/7	—	—	До 18 років	—
	Білолісся, 4/4	—	—	Змужн.	—
Сережки кільцеподібні срібні	Красне, 9/19	—	?	—	—
	Оргеїв, S	Підліток	—	—	—
	Парапори, 1/20	—	—	?	—
Спіралі скроневі мідні	Гура-Бикулуй, 3/13	Дит.	—	—	—
	Рошкани, 2/3	«	—	—	—
	Тараклія II, 3/7	«	—	—	—
	Багате, 2/11	—	—	Змужн.	—
	Оргеїв, 1/6	—	—	?	—
	Оланешти, 1/16	Дит.	—	—	—
Спіралі скроневі срібні	Сергіївка, S	«	—	—	—
	Шевченкове, 3/6	«	—	—	—
	Тараклія, 18/10	1 рік 6 міс	—	—	—
	Новоселиця, 21/1	Підліток	—	—	—
	Новоселиця, 19/11	—	Змужн.	—	—
	Доброолександрівка, 1/5	—	?	—	—
	Городне III, 1/6	—	?	—	—
	Яськи, 1/18	—	45—50	—	—
	Білолісся, 7/4	—	—	20	—
	Холмське, 2/8	—	30—40	—	—
Браслети набірні з мідних пронизок та намистин з бурштину					
Браслети набірні з мідних пронизок та обоймочок	Баранове, 1/9	Дит.	—	—	—
	Білявка, 1/34	«	—	—	—
	Семенівка, 2/2	«	—	—	—
	Плавні, 9/12	—	—	—	Юнац.
Браслети набірні з мідних пронизок та обоймочок	Семенівка, 19/9	—	25—30	—	—
	Семенівка, 8/15	—	Близько 30	—	—
	Рошкани, 1/13	—	25—35	—	—
	Глибоке, 1/24	—	30—40	—	—
	Баштанівка, 4/25	—	45—50	—	—
	Глибоке, 1/25	—	45—50	—	—
	Кам'янка I (укр.), 1/8	—	45—50	—	—
	Холмське, 2/13	—	—	18—20	—
	Градешка I, 5/11	—	—	Змужн.	—
	Новокам'янка, 1/5	—	—	«	—

Вид інвентарю	Пункт знахідки (курган, поховання)	Діти, підлітки, вік	Чоловіки, вік	Жінки, вік	Дорослі без встановленої статі
Браслети мідні суцільні	Нерушай, 9/56	—	—	25—30	—
	Утконосівка, 1/6	—	—	25—30	—
Кільце свинцеве	Доброолександрівка, 1/5	—	?	—	—
Астрагали	Білолісся, 7/4	До 1 року	—	—	—
	Жовтий Яр, 5/10	Дит.	—	—	—
	Новоселиця, 19/14	«	—	—	—
	Томай, 1/6	«	—	—	—
	Фрікацей, 3/3	Підліток	—	—	—
	Лиман, 1/1	—	Змужн.	—	—
	Антропоморфні стели	Вишневе, 17/19	Дит.	—	—
Дзинілор, 1/7	«	—	—	—	—
Дивізія II, S	«	—	—	—	—
Парапори, 1/1	Дит.	—	—	—	—
Санжейка, j	«	—	—	—	—
Струмок, 6/3	«	—	—	—	—
Семенівка, 11/9	«	—	—	—	—
Холмське, 2/5	«	—	—	—	—
Новокотовськ, 1/7	7—8	—	—	—	—
Миколаївка, 8/15	8—10	—	—	—	—
Яськи, 2/4	Підліток	Стар.	—	—	—
Великозимінове, 1/1	—	—	—	—	Юнац.
Мар'янівка, 1/6	—	—	—	—	«
Новоселиця, 19/12	—	—	—	—	«
Новоселиця, 19/17	—	—	—	—	Змужн.
Струмок, 5/3	—	—	—	—	«
Глибоке, 1/7	—	—	30—40	—	—
Новоселиця, 19/7	—	—	30—40	—	—
Холмське, 1/7	—	—	30—40	—	—
Яськи, 1/18	—	—	45—50	—	—
Новоселиця, 20/1	—	—	40—55	—	—
Новоселиця, 19/26	—	—	55—65	—	—
Глибоке, 1/11	—	—	55—65	—	—
Яськи, 2/2	—	—	70	—	—
Красне, 9/19	—	—	?	—	—
Утконосівка, 1/6	—	—	—	25—35	—
Шевченкове, 3/13	—	—	—	45—50	—
Вози	Тараклія, 18/10	1 рік 6 міс	—	—	—
	Холмське, 1/7	—	30—40	—	—
	Холмське, 2/17	—	—	Змужн.	—
	Новоселиця, 19/16	—	Змужн.	—	—
	Яськи, 1/18	—	45—50	—	—
	Яськи, 2/2	—	70	—	—
	Холмське, 2/10	—	—	Зріл.	—

* С к о р о ч е н н я: дит. — дитяче поховання; вік: стар. — старечий, змужн. — змужнілий, зріл. — зрілий, юнац. — юнацький.

суцільні мідні браслети й мідні скроневі спіралі знайдено виключно у похованнях жінок. Втім той факт, що стать визначено не для всіх поховань із зазначеними артефактами, змушує поки що утриматися від конкретних висновків.

Найбільш різноманітний інвентар пов'язаний з похованнями чоловіків: зняряддя праці з кременю, каменю, кістки, металеві ножі, шила, зброя (дротики, кременеві та кістяні вістря, стріли), ритуальний інвентар (фрагменти кам'яних сокир, астрагали), прикраси (срібні скроневі спіралі, мідні скроневі обійми, набірні браслети). Відзначимо й знахідки заготовок кам'яних сокир. Деякі категорії інвентарю є спільними для чоловіків, жінок, дітей, але зброя та господарсько-виробничий інвентар трапляються, здебільшого, у похованнях чоловіків. Проте в ареалі ямної спільноти така ситуація не є однозначною. Наприклад, у Подніпров'ї, як і у Північно-Західному Причорномор'ї, майже відсутні дитячі поховання з виробничим інвентарем¹⁶. Натомість вони відомі у Середньому Подонні¹⁷. Жіночі поховання із зняряддями праці (мідні ножі, долото, шило) досліджено у Південному Приураллі¹⁸, а от у Подніпров'ї поховання з мідними ножами належать виключно чоловікам¹⁹.

Зауважимо, що питома вага знахідок у похованнях чоловіків і жінок не є однаковою. У чоловіків не тільки ширше «асортимент», а й майже усі спільні категорії знахідок частіше походять з поховань чоловіків, ніж жінок. Винятком є лише металеві прикраси (10,9 % у чоловіків й 15,5 % у жінок) та кременеві відщепи.

Крім помічених відмінностей у розподілі господарсько-виробничого інвентарю між дорослими та дітьми, чоловіками та жінками, намічено деякі особливості у розподілі артефактів залежно від віку особи. Зокрема, з дітьми, підлітками та молодими чоловіками пов'язані знахідки ритуального інвентарю й ритуальних прикрас. Зняряддя праці та зброя тяжіють, здебільшого, до поховань чоловіків зрілого та старечого віку, рідше — змужнілого. Антропоморфні стели також співвідносяться, як правило, з похованнями чоловіків зрілого та старечого віку. Вози ж знайдено у похованнях усіх вікових груп.

У жінок майже усі знахідки концентруються у групі змужнілих, рідше — молодих. Лише в одному випадку зняряддя (різець-скобель) було знайдено у похованні особи зрілого віку, але жіноча стать тут визначена здогадно (Чауш, 20/2). Особливості у ритуалі, навпаки, пов'язані з похованнями жінок більш старшого, зрілого віку (віз, стели, певні трудові елементи поховального обряду).

Цікаво, що деякі артефакти тяжіють до поховань з вузькими віковими рамками. Зокрема, кременеві сокири знайдено у похованнях чоловіків 45—60 років, суцільні мідні браслети — жінок 25—30 років, набірні браслети — молодих та змужнілих жінок й чоловіків 35—50 років.

Зіставлення даних, одержаних внаслідок аналізу поховального інвентарю й розподілу його за різними статево-віковими групами (рисунок), дає змогу реконструювати основні елементи статево-вікової стратифікації ямного суспільства, які відбито в поховальному обряді.

Вже у самому ранньому віці деякі діти успадковували статус соціальної групи, до якої вони належали за народженням. Зокрема, це стосується групи знаті, про що свідчить наявність дитячих поховань з соціально-престижним інвентарем. У стародавніх суспільствах в окремих випадках обрані діти внаслідок магічних якостей, якими їх наділяли, діставали незабаром після народження статус жерця, обов'язки якого вони мали виконувати, досягнувши певного віку. У разі ж передчасної смерті їх ховали відповідно до їхнього становища²⁰. Цим можна пояснити наявність ритуального інвентарю у похованнях маленьких дітей; старші діти могли брати участь в обрядах або ж бути учнями жерців. Після 5—7 років статус дитини змінювався. Це відбулося як у зміні розмірів могильної ями (дітей почали ховати за «дорослими» стандартами), так і у появі у похованнях підлітків зняряддя праці, тобто «дорослого» інвентарю. Певно, були і якісь розбіжності у соціальних позиціях хлопчиків та дівчаток, але археологічні матеріали це не фіксують через відсутність антропологічних визначень.

Виходячи з інвентарю, відправлення деяких ритуалів пов'язувалося з юнаками чи молодими чоловіками. При цьому помітною була і роль підлітків. Цікаво, що у калашів (індоіранців Гіндукуша) саме хлопчики та невинні юнаки, власне, й складали жрецький стан, брали активну участь у ритуальному житті²¹.

У змужнілому віці, певне, люди мали оптимальні можливості для підвищення свого статусу. Враховуючи скотарський напрям господарства ямних племен, логічно

припустити, що найбільш значущі для суспільства соціальні ролі були пов'язані тією чи іншою мірою з догляданням худоби. Характерним є те, що саме ця галузь не потребує спеціальних знарядь праці. Ймовірно, виконання головних господарських функцій здійснювали чоловіки змужнілого віку. Саме у цій групі поховань відсутній виробничий інвентар, але є прикраси із срібла та міді. Для поховань чоловіків змужнілого віку одноплемінники споруджували найбільші за розмірами могили.

У групі поховань зрілих чоловіків також є прикраси, але зростає кількість знарядь праці, є зброя. Поховання цієї групи характеризується зменшенням кількості поховальних камер великих розмірів.

У похованнях небіжчиків старечого віку повністю відсутні прикраси, проте є знаряддя праці та зброя; більша частина могил у цій групі має середні розміри.

Наведені дані, на наш погляд, демонструють ситуаційну зміну соціального статусу індивідів у ямному суспільстві залежно від віку. Виникає враження, що наявність прикрас з металу в похованнях чоловіків до 35—45 років та високий рівень поховальних трудових затрат, що приділявся суспільством для таких небіжчиків, маркують цей вік як найоптимальніший для активної участі у господарському житті. З віком змінюється «професійна орієнтація» людини, її соціальна роль, соціальний статус, і у похованнях трапляються артефакти з блока виробничого інвентарю, тобто чоловіки зрілого віку переходять від безпосередніх занять, пов'язаних із догляданням худоби, до інших проявів господарської діяльності. Відносно їх характеру можна зробити припущення, враховуючи дані трасологічного аналізу деяких знарядь з поховань регіону (трасологічні визначення зроблено Г.Ф. Коробковою, Н.М. Скакун, Г.В. Саложниковою). Про розвиток деревообробки свідчить серія спеціалізованих знарядь — стругальний ніж, пилака, скребачка (Вишневе, 17/43), стругальний ніж (Струмок, 5/3), скобель для деревини (Красне, 9/23), скобелі для деревини та кістки (Тригорівка, 1/9), деревини, кістки, рогу (Білолісся, 7/6). Останні знахідки пов'язані з обробкою не тільки дерева, а й кістки. Згадаємо тесла для деревини та кістки (Алкалія, 33/3) і для м'яких матеріалів (Олександрівка, 1/16). Є також серія знарядь, пов'язаних з обробкою шкір: скребачки (Красне, 9/19; Жовтий Яр, 1/22) та кам'яне лощило (Алкалія, 5/8). Цікавим фактом є наявність товкачів та розтиральників для мідної руди (Шевченкове, 3/11; Доброолександрівка, 1/5; Гаваноасе, 9/2). Двічі знайдено жнивні ножі: для трав (Холмське, 2/8), для трав та дикорослих злаків (Алкалія, 5/6); крім цього, є ще знахідки вкладнів серпів (Коржеве, 4/4; Гура-Бикулуй, 5/4; Катеринівка, 2/7). З насипів курганів походять знахідки зернотерток, а з поховань — розтиральників для зерна (Гура-Бикулуй, 9/7; Великозимінове, 1/6), куранту зернотертки (Оланешти, 5/3), що свідчить про знайомство ямного населення із землеробством. Маємо також відбитки культурних злаків на посудинах²². З ритуальною діяльністю пов'язані товкачі та розтиральники для вохри (Плавні, 13/15; Старі Дубосари, 1/18; Трапівка, 10/12). Слід зазначити, що майже всі поховання з антропологічно визначеними кістками, в яких знаряддя праці було проаналізовано трасологічно, пов'язані з чоловіками. Винятком є лише жіноче поховання Утконосівка 1/6, що супроводжувалось ножем-кінджалом для м'яса. Зброя у похованнях чоловіків старечого та зрілого віку може маркувати не тільки власне воїнів, а й взагалі чоловіків з військовим досвідом, які передавали його молоді. Про воїнів впевненіше можна казати, ймовірно, у випадках, коли серед кісток чоловіків змужнілого та зрілого віку стирчали стріли.

У жінок, ймовірно, перехід від змужнілого до зрілого віку був певною межею, за якою також змінювався статус. За цією межею зникають практично усі прикраси, знаряддя праці. Та саме на поховання жінок зрілого віку припадає збільшення рівня трудових затрат на поховальний обряд, з'являються деякі особливості у ритуалі. Показовим є те, що з возом поховано саме жінку зрілого віку.

Хоча наявність дитячих поховань з певними категоріями інвентарю і свідчить скоріш за все про спадкування соціального статусу, розгляд різноманітних вікових груп поховань дорослих дозволяє припустити, що статус у ямному суспільстві не був незмінним. Успадкований при народженні або після проходження якогось рубежу у дитячому віці, він зберігався не до кінця життя, а до визначеного ступеня (до кінця активної трудової діяльності?). Надалі він змінювався, про що свідчить поява іншого інвентарю та нових рис ритуалу відповідно до змін віку похованих. Мабуть, лише антропоморфні стели та вози були пов'язані з усіма віковими групами (але здебільшого з чоловіками).

Цікаво зіставити наші спостереження з аналогічними, отриманими для хронологічно близьких пам'яток інших регіонів. Так, аналіз великого обсягу матеріалів енеолітичних могильників Північно-Східної Болгарії, здійснений Х. Тодоровою²³, демонструє дуже багато спільного з картиною, змальованою нами для Північно-Західного Причорномор'я. Передовсім звертає на себе увагу відсоткова тотожність складу поховань. Зокрема, в енеолітичних некрополях Болгарії питомо вага дитячих поховань становить 20, а у Північно-Західному Причорномор'ї — 19,7%. Співвідношення чоловічих та жіночих поховань у Болгарії — 2,2 : 1 (55% чоловіків, 25% жінок). Такий же показник отримано і для нашої території — 2,2 : 1 (161 чоловік, 74 жінки). Близьке співвідношення чоловіків та жінок зафіксовано у ямних похованнях Степового Подніпров'я²⁴.

Досить показовою є близькість наших спостережень та висновків, зроблених Х. Тодоровою, стосовно реконструкції соціальної структури на основі розподілу поховального інвентаря за статеві-віковими групами.

Дослідниця зазначає, що найнижчою була соціальна позиція дітей до 6—7 років та дівчат до 15 років (тобто неодружених). При цьому ставлення до дітей віком до 2 років було дуже недбалим (зафіксовано їх зруйновані поховання майже на поверхні, інвентар відсутній). З 6—7 років дітей залучали до виробничого процесу. Цей вік був межею між працездатним та непрацездатним населенням. Чоловіки займали найвищий щабель у соціальній ієрархії, причому майже з дитячого віку (7 років). Між 20—37 роками соціальний стан чоловіків був найзначнішим, що визначалося ефективністю їх участі у виробництві матеріальних благ. У поховальному обряді це відбилося через кількість та якість інвентарю. Загалом відповідно до зростання віку й чоловіків, і жінок поступово та рівномірно зростала кількість поховального інвентарю. Проте після 40 років у чоловіків вона різко зменшується, натомість у жінок продовжує зростати. На думку Х. Тодорової, чоловіки втрачали свої позиції, тому що під старість вже не могли брати активної участі у звичайній для них діяльності. Ставлення ж до жінок все ще обумовлювалося «матріархальним пієтетом» та незамінністю їх у домашньому господарстві навіть у старечому віці. Це й приводило до того, що у старечому віці жінки мали вищу соціальну позицію, ніж чоловіки²⁵.

Отже, у соціальній структурі ямного суспільства Північно-Західного Причорномор'я та суспільства енеолітичної Болгарії наявні й спільні риси, й відмінності. Тотожні вікові градації фіксують подекуди різні соціальні позиції, зокрема щодо високого статусу дітей до 7-річного віку у ямників. Крім того, на наш погляд, чоловіки зрілого та старечого віку у ямному суспільстві не втрачали соціальної позиції, а змінювали її, тобто відбувалась зміна функцій. Слід зазначити, що відмінні не тільки елементи соціальної структури двох згаданих суспільств, а й їх господарська спрямованість. Х. Тодорова аналізувала здебільшого землеробські суспільства, ямні ж племена Північно-Західного Причорномор'я традиційно атрибутовуються як скотарські.

Таким чином, розгляд різноманітних категорій поховального інвентарю та обрядності із залученням антропологічних та трасологічних визначень дає змогу реконструювати деякі аспекти статево-вікової стратифікації населення ямної спільноти регіону.

¹ Буянтян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии (на материалах скифских могильников IV—III вв до н. э.). — Киев: Наук. думка, 1985. — 228 с.; Алексин В.А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ. — Л.: Наука, 1986. — 190 с.; Колесников А.Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социологических реконструкций в археологии. — Киев: Наук. думка, 1993. — 152 с.

² Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л.: Наука, 1976. — 191 с.

³ Зазначимо, що розподіл артефактів згідно із функціональним призначенням на господарський, військовий, мисливський та ритуальний інвентар є досить умовним через поліваріантність інтерпретацій окремих знахідок.

⁴ Сегеда С.П. Основи антропології. — К.: Либідь, 1995. — 208 с.; Хрисанфова Е.Н., Перевозчиков И.В. Антропология. — М., 1991. — 320 с.

⁵ Поряд з опублікованими даними враховані й матеріали, отримані від С.П. Сегеди, якому ми щиро вдячні.

⁶ Ковалева И.Ф. Мир детства племен ямной культуры // Проблемы археологии Поднiпров'я. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998. — С. 37—47.

⁷ Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). — Днепропетровск: Изд-во Днепропетр. ун-та, 1989. — 89 с.

⁸ Ковалева И.Ф. Вказ. праця. — С. 16.

⁹ Ковалева И.Ф. Срубные погребения с наборами альчинок // Исследования по археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во Днепропетр. ун-та, 1991. — С. 59—91; Акулов А.Г. Система гадания «И ЦЗИН» и ее возможные параллели в степных культурах // Археология. — 1996. — № 1. — С. 118—127.

¹⁰ Алекшин В.А. Вказ. праця.

¹¹ Шнирельман В.А. Производственные предпосылки разложения первобытного общества // История первобытного общества. Эпоха классового образования. — М.: Наука, 1988. — С. 5—139; Тесленко Д.Л. Ямные погребения Днепровского Надпорожья и Правобережного Предстепья с металлическими изделиями // Проблемы археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998. — С. 27.

¹² Шнирельман В.А. Вказ. праця.

¹³ Шарафутдинова И.Н. Курган у с. Пеллаевка // Древности Поингуля. — Киев: Наук. думка, 1977. — С. 79—99.

¹⁴ Новицкий Е.Ю. Монументальная скульптура древнейших земледельцев и скотоводов Северо-Западного Причерноморья. — Одесса: Изд-во Управления культуры, 1990. — С. 74.

¹⁵ Порохова О.И. Герасимовский курганный могильник в Оренбургской области // Древняя история населения Волго-Уральских степей. — Оренбург: Изд-во Оренбург. ун-та, 1992. — С. 100; Моргунова Н.Л., Кравцов А.Ю. Памятники древнейшей культуры на Илеке. — Екатеринбург: Наука, 1994. — С. 101.

¹⁶ Ковалева И.Ф. Мир детства племен ямной культуры // Проблемы археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998. — С. 37—47.

¹⁷ Синюк А.Т. Курганы эпохи бронзы Среднего Дона (Павловский могильник). — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. — С. 165—172.

¹⁸ Моргунова Н.Л., Кравцов А.Ю. Вказ. праця. — С. 74.

¹⁹ Тесленко Д.Г. Вказ. праця.

²⁰ Алекшин В.А. Вказ. праця. — С. 124.

²¹ Иеттмар К. Религии Гиндукуша. — М.: Наука, 1986. — С. 388—389.

²² Кузьмина Н.П., Петренко В.Г. Культурные растения на западе Степного Причерноморья в середине III—II тыс. до н. э. // Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР. — ТДК. — Одеса; Київ, 1989. — С. 119—120.

²³ Тодорова Х. Каменно-меднага епоха в България (У хилядолетие преди новата ера). — София: Наука и изкуство, 1986. — 280 с.

²⁴ Круц С.И. Палеоантропологические исследования Степного Поднепровья (эпоха бронзы). — Киев: Наук. думка, 1984. — 208 с.

²⁵ Тодорова Х. Вказ. праця. — С. 182—192, 217—220.

Одержано 30.11.99

С.В. Иванова, Л.В. Субботин

О ПЛОВОЗРАСТНОЙ СТРАТИФИКАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ ЯМНОГО СООБЩЕСТВА СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В статье рассматриваются некоторые аспекты половозрастной структуры носителей ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. Анализ инвентарных погребений на фоне антропологических и трасологических определений позволяет констатировать определенную связь пола и возраста погребенного с некоторыми категориями инвентаря, чертами погребального ритуала. Предлагается возможный вариант реконструкции половозрастных взаимоотношений населения Северо-Западного Причерноморья в ямное время.

S.V. Ivanova, L.V. Subbotin

ABOUT THE SEX AND AGE STRATIFICATION OF THE POPULATION OF A PIT COMMUNITY OF THE NORTH-WESTERN BLACK SEA REGION

The article is devoted to some aspects of the sex and age structure of the pit-culture population of the North-Western Black Sea region. The analysis of grave goods against the background of anthropological and tracing definitions allows us to establish a certain connection of the age and sex of a buried person with some categories of grave goods and the features of a funeral rite. A possible variant of reconstruction of the sex and age interrelations of the population of the North-Western Black Sea region in the pit-culture time is proposed.